

BOŞNAK EDEBİYATI

I

FAHRİ KAYA

Son elli şü kadar yıl içinde Bosna-Hersek denildi mi, 1943 yılında, Batı Bosna'nın tarihî ve pitoresk şehri Yayçe'de kurulan İkinci Yugoslavya'nın, üç uluslu, altı cumhuriyetinden biri akla geliyordu. Son yıllarda Bosna-Hersek, dünya tarihinde ve yaşadığımız yüzyılda örneğine rastlanmayan soy kırımını, cinayet, ırz düşmanlığı ve etnik temizlemelerin gerçekleştiği bir savaş alanı oldu. Bosna-Hersek bu gün, yerli ve milliyetçi Sırların, Müslümanları-Boşnakları amansızca öldürüp sürgün ettikleri bir ülke. Tarih boyunca Bosna Müslümanlarını "Hırvatların çiçeği" diye adlandıran sözde dost görünen Hırvat milliyetçileri de, bu etnik temizlemede Sırp milliyetçilerinden pek farklı değil. Balkanların kuzeyinde yaşayan bu Osmanlı mirasıyla hesaplama, çağdaş, Haçlı seferinden başka bir şey midir?¹

Bu acımasızlık; demokrasi, uygarlık ve insan haklarını korumakla böbürlenen, bu konularda dünyaya ders vermeye çabalayan çifte standartlı Avrupa'nın gözleri önünde yapılmaktadır. Vaktiyle Berlin Kongresinde oynanan çirkin oyunlar, bu gün yeni bir biçimde tekrarlanmaktadır.

Kanayan bir yara olan Bosna-Hersek'te günümüzde sadece tarihî Mostar köprüsü değil, insanlar arasında kurulmuş bütün köprüler yıkıldı. Ama Müslümanlar yok olma tehlikesiyle yüz yüze gelmelerine rağmen, savaşçıp direnmekte, her ne pahasına olursa olsun Boşnaklığı yaşatmakta kararlı olduklarını göstermektedir. Boşnakların yürüttüğü savaşın haklı bir savaş olduğunu bilenler, bilmeyenlerden çoktur. Adalet geç de olsa yerine gelir. Mutlaka gelir. Boşnaklar, bu haklı mücadeleleri sayesinde istediklerine, amaçlarına varacaklarına kuvvetle inanmaktadırlar.

¹ Bu konuda daha geniş bilgiler için Raşid Ener'in, *Türklerle Karşı Haçlı Seferleri* (Bilgi Yayınevi, Ankara), adlı kitabına bakabilirsiniz.

Boşnaklar, Fatih Sultan Mehmet döneminde, Bosna-Hersek'in ele geçirilmesinden sonra (1463) İslâmiyeti kabul eden yerli Slâv halkıdır. Osmanlıların ele geçirdikleri öteki Balkan ülkelerinden farklı olarak, Bosna-Hersek'teki yerli halk İslâmiyeti çok daha kitlesel bir biçimde kabul etmiştir. Osmanlıların getirdikleri yeni dinin kabul edilmesinde, ikinci bir dinsel mezhebin mensupları olan Bogomiller öncülük etmiştir. Katolik ve Ortodokslar tarafından daima lânetlenen ve kanlı baskılar altında bulunan Bogomiller, Müslümanlığı bunda sadece bir kurtuluş olarak görmelerinden değil, yeni dini kendi görüş ve anlayışlarına yakın bulduklarından da toplu bir biçimde kabul etmişlerdir. Osmanlıların âdil davranışları ile hoşgörülerini İslâmiyetin bu bölgede hızla gelişmesine neden olmuş ve daha sonraki yıllarda sadece Bogomil ile toprağa bağlı olanlar değil, birçok mal ve mülk sahipleri de gönüllü olarak Müslümanlığı kabul etmiş ve yeni dine yine gönülden bağlı kalmışlardır.²

Osmanlı yönetimine girdikten sonra Bosna'da sosyal ekonomi, eğitim ve kültür alanında büyük değişiklikler olur. Osmanlılar dinle birlikte yeni bir devlet ve toplumsal yönetim de getirir. Böylece, Müslümanlığı kabul edenlerin eski kültürlerinin kültürüyle karışması sonucunda özgün bir topluluk yapısı oluşur.

1585 yılına kadar bir sancak beyliği olan Bosna-Hersek, daha sonraları eyalet olur. 1418'den 1878 yılına kadar bu vilâyette 264 vali görev alır. Bosna valileri, önce Saraybosna'da daha sonra Banyaluka ve Travnik'te görev alır. Bosna valilerinin en ünüsü, Bosna'ya yaptığı hizmetler sayesinde günümüzde de adı saygıyla anılan Gazi Hüsrev Bey'dir. Yalnızca iyi bir yönetici değil, değerli bir aydın ve hayırsever olan Gazi Hüsrev Bey'in yaptırdığı cami, medrese, tekke, kütüphane ve daha birçok yapıttan bazıları, Sırp ve Hırvat milliyetçilerinin akıl almaz düşmanlıklarına rağmen bu gün bile hâlâ ayakta durmaktadır.

Türkler, bir Türk eyaleti ona Bosna-Hersek'te, İslâmiyeti kabul eden birçok örf ve âdetlerini benimseyen Boşnakları ayırt etmek için onları *Boşnak tayfası*, *Bosnalı takım* ve *Boşnak kavm* olarak adlandırmışlardır. Bu gün Sırplar, Türkler döneminde Müslümanlığı kabul eden, Bosna Müslümanlarını *Turçim-Türk* diye adlandırmaktadırlar. Tarih boyunca Boşnaklar, Osmanlı devletinin sağladığı bütün hak ve özgürlüklerden yararlanıp, egemen bir öge olarak askerî ve mülkî yönetimde her zaman yer almış ve her fırsatta yeni devlete karşı bağlılıklarını göstermişlerdir. Osmanlı döneminde, Boşnaklardan yirmi iki kişi

2 H. Mehmet Handžić, *İslamizacija Bosne i Hercegovine* (Bosna ve Hersek'te İslâmiyet) Islamska Dionična Štamparija, Sarajevo, 1940.

sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Osmanlı devletinde önemli mevkide bulunan ve devlete hizmet eden Boşnaklardan Sokullu Mehmet Paşa, Hadım Sinan Paşa, Damat İbrahim Paşa, Kara Davut Paşa, Topal Recep Paşa, Mostarlı Mustafa Paşa, Tiryaki Hasan Paşa ve Cezzar Ahmet Paşa gibilerini saygıyla anmak gerek. Bilindiği gibi olağanüstü zekâsı sayesinde devletini güçlendirerek bunun yeni ülkelere sahip olmasında büyük hizmeti geçen Sokullu Mehmet Paşa, Osmanlı tarihindeki en saygın sadrazamlardan biridir.³

Bosna-Hersek, Osmanlı döneminde gelişip güzelleşmiştir. Avrupa'yla sınırlanan en kuzeydeki eyalet olduğu için Osmanlı yöneticileri Bosna'ya her zaman ayrı bir önem, ayrı bir değer vermiştir. Bölgenin her alanda kalkınması için büyük yatırımlar yapılmış halkın isyanlarına karşı da her zaman dikkatli davranılmıştır. Bosna vilâyetinin önemini göz önünde bulunduran Babıali buraya her zaman en iyi yöneticiler göndermeye çalışmıştır. Ama her şeye rağmen dört yüz küsur yıl sonra Osmanlı devleti buralardan çekilmek zorunda kaldı.

Berlin Kongresi (1878) kararıyla Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan'ın yönetimine bırakıldı. Çekilmek zorunda kalan Osmanlı yöneticileri Avusturya-Macaristan hükûmetiyle, Bosna-Hersek'in statüsü hakkında bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre 1908 yılına kadar Bosna sözde Osmanlı devletinin, gerçekteyse Avusturya-Macaristan egemenliği altındaydı. İkinci Meşrutiyetin açtığı bir sürü sorunla mücadele eden Osmanlı hükûmeti, 1909 yılının başlangıcında imzalanan bir protokolle Bosna'nın Avusturya'ya ilhakını tanıdı. Osmanlıların buralardan çekilmesine Boşnaklar (Müslümanlar) karşı koydularsa da başaramadılar. Yeni idareciler onların isyanlarını çeşitli tehdit ve baskılarla kısa zamanda önlediler. Bosna'nın Avusturya'ya ilhak edilmesi, Hırvatlarla, Sırp lar tarafından iyi karşılanmadı. "Genç Bosnalılar" diye adlandırılan ve Sırp, Hırvat gençlerinden kurulan örgüt üyeleri, 1914 yılında Saraybosna'yı ziyarete gelen Avusturya veliahtı Arşidük Franz Ferdinand'ı şehrin ortasında öldürünce, bu olay Birinci Dünya Savaşının başlamasına yol açtı. Böylece, Bosna-Hersek, Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yönetimi altında kalmıştır. Avusturya-Macaristan'ın, Birinci Dünya Savaşında yenilgiye uğramasından sonra Bosna-Hersek, bu bölgelerde her zaman gözü olan Sırbistan Krallığına bırakılmıştır.

3 *İslâm Ansiklopedisi*, Bosna-Hersek maddesi, s.725-735.

1918 yılının sonlarında kurulan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığının bir bölümü olan Bosna-Hersek, 1941 yılına kadar yeni devlette kurulan birkaç banlığa ayrılarak yönetilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Almanlar, Krallık Yugoslavya'sını istilâ edince, Bosna-Hersek'in bir kısmında nazilerce Hırvatistan devleti kuruldu, diğer bölümü de Almanların istilâsı altında kaldı. 1945'te, nazi Almanya'sının yenilgiye uğramasında, daha doğrusu Yosip Broz Tito tarafından yönetilen Halk Kurtuluş Savaşının başarıyla sona ermesinden sonra, 1943 yılında Yayçe'de alınan karara göre Bosna-Hersek, İkinci Yugoslavya'nın altı cumhuriyetinden biri oldu. Kırk beş yıldan çok, üç ulustan oluşan Bosna-Hersek'te halk, görünüşte birlik içinde mutlu günler yaşadı. Yugoslavya'nın dağılmasıyla, 1992 yılında egemen bir devlet olarak ilân edildi ve Birleşmiş Milletlerin üyesi oldu. Ama bu arada sonu gelmeyen kanlı savaş da baş gösterdi.

Papalık temsilcilerinden birinin verdiği bilgilere göre, 1624 yılında, Bosna-Hersek'te 300.000 Katolik, 900.000 Müslüman ve 150.000 kadar da Ortodoks varmış. Başka bir Fransız gezgininin, 1800 yıllarından kalma bilgilere göre, o dönemde, bu Osmanlı vilâyetinde 600.000 Müslüman, 120.000 Katolik ve 500.000 Ortodoks yaşıyormuş. 1879 yılında Avusturya-Macaristan makamlarınca yapılan nüfus sayımına göre ise Bosna-Hersek'te halkın yüzde 38,73 (448.613)'ü Müslümanmış. 1910 yılında bu sayı yüzde 32,25'e düşmüş, daha doğrusu o yıl Bosna Hersek'te 612.137 Müslüman yaşıyormuş. 1991 yılında yapılan resmî nüfus sayımına göre de eski Yugoslavya'nın bu cumhuriyetinde, 4.364.574 kişi yaşıyordu ve bunlardan 1.905.829 Müslüman, 1.369.258 Sırp ve 755.895 kişi de Hırvattı.⁴

Bu bölgenin, Avusturya-Macaristan'a ilhak edilmesinden ve savaşlardan sonra, çeşitli dönemlerde Boşnaklar yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Bir tahmine göre, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan yönetimi altında bulunduğu kırk yıl içinde, yöreden 150.000 kadar Boşnak göç etmiştir. Bu gün, Boşnakların çoğu, başta İstanbul olmak üzere, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde yaşamaktadır.

Bosna-Hersek'in Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra bu bölgenin tarihi Osmanlı tarihinin ayrılmaz bir bölümü oldu. İslâmiyeti kabul et-

4 Eski Yugoslavya Devlet İstatistik Kurumunun resmî yayınlarına göre.

mekle birlikte Boşnaklar, Türklerin sadece örf ve âdetlerini kabul etmekle kalmadı, Osmanlı, kültür ve eğitim kurumlarına da katıldı. Örneğin, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a katıldığı yılda bu eyalette 434 ilk okul ile 43 medrese ve daha birçok lise, askerî idadî, öğretmen okulu ve 12 sanat okulu ile Vilâyet Yüksek Okulu vardı. Çoğunlukla İslâm toplulukları tarafından yönetilen bu okullarda özel olarak kız çocuklarının öğrenim görmesine önem verilirdi. Bu okullarda öğrenim Türkçe ve Arapça yapıldığından bu eğitim kurumlarının, İslâmiyeti kabul edenlerin Sırp ve Hırvatlardan ayrı, bütünüyle başka bir ulus olarak gelişmelerinde büyük rolü olmuştur. Böylece bir Boşnak dili de, daha doğrusu Boşnakça doğmuştur.

Boşnak dili, Müslüman Bosnalıların konuştuğu Sırpça-Hırvatçası ya da aynı halkın konuştuğu Türkçe, daha doğrusu Türkçeyi telâffuz etme tarzı; yani Boşnak Türkçesi olarak da nitelenebilir. 1463'te Türk ordularının Bosna'yı fethinden hemen sonra, Bosnalıların önemli bir kısmı, Türk dilini resmî dil olarak kabul etmenin yanı sıra bunu aralarında anlaşma ve edebiyat dili olarak da kabul etmiştir. Türkiye Türkçesine oranla Boşnak Türkçesinin birçok fonetik özellikleri vardır.⁵

Son yıllarda Boşnakça başlı başına bir dil mi, yoksa değil mi diye basında büyük tartışmalar yapılmaktadır. Bosna Müslümanları, daha doğrusu Boşnaklar, bunun Sırp ve Hırvat dilinden ayrı bir dil olduğunu kanıtlarla gösterirken Bosna dışındaki dilciler, özellikle Belgrad'taki dil uzmanları; Boşnakçanın bazı özelliklere sahip olmasına rağmen ayrı bir dil olduğunu inkâr etmeye çalışmaktadırlar. Bu bilimsel tartışmalar sürerken bu günkü Bosna-Hersek hükûmeti, yeni kurulan devletlerinde üç dilin (Sırpça, Hırvatça ile Boşnakçanın) ve iki yazının (Lâtince ile Kirilcenin) eşit olduğunu yasallaştırdı.

İslâmiyeti kabul ettikten sonra Boşnak Müslümanları Kiril alfabesinin gelişmiş bir biçimi olan Bosançitsayı (Bosna Kiril alfabesini) Arap alfabesiyle değiştirdi. Boşnakça metinler de Arap harfleriyle, daha doğrusu Osmanlıların kullandıkları harflerle yazılıyordu. Hatta daha sonraki yıllarda, Türk Bosnasında yaratılan Boşnakça eserler de, Arap harfleriyle yazılıp basılmıştır. Avusturya'ya ilhakından sonra Boşnaklar, Arap harflerinden başka Lâtın alfabesini de kullanmışlardır. 1918 yılından günümüze kadar Boşnaklar çoğunlukla Lâtın alfabesini kullanmaktadırlar.

5 *Türk Ansiklopedisi*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, yıl 1969.c. VII, s. 396-401.

Arap alfabesinin Boşnak diline uygulanması yönünde kimi çabalar olmuştur. Örneğin, Boşnakların Reisulüleması Hacı Mehmet Cemalüddin Çavuşević bu alanda en somut sonuca varmıştır. Onun, Arap harflerinin Boşnakçaya uygun kimi şekilleri kabul edilmiş ve bunlar Birinci Dünya Savaşına kadar Boşnakların yayımladıkları dergi ve kitaplarda kullanılmıştır. Arap harfleri Boşnaklar tarafından bu gün de kullanılmaktadır. Ama çoğunlukla dinsel ibadetlerde, daha doğrusu Kuran'ı okumak ve bunu açıklamakta yararlanılmaktadır.

Arap harflerinin kabul edilmesiyle de, Boşnaklar arasında Türkçe, Arapça, Farsça yazı yazarların sayısı çoğalmıştır. Tabii, eğitimde olduğu gibi edebiyat da o dönemde Osmanlı kültür ve uygarlığı çerçevesinde gelişmiştir. Osmanlılarda olduğu gibi Boşnaklarda da, Arapça, bilim, hukuk ve ilâhiyat (teoloji) dili, Türkçe administrasyon ve geniş halk yığınlarına seslenen bir dil, Farsça ise şiir diliydi.⁶

Boşnaklar, kimi güçlülere rağmen bu dillerle birlikte Doğu düşüncesini de tanıdılar, böylece yeni bir uygarlığı da benimsemiş oldular. Onlar için her şey yeni İslâm-Osmanlı devleti görüş ve kuralları içinde gelişti.

Boşnaklar sadece yeni duruma ayak uymakla kalmayıp çalışmalarıyla Osmanlı İmparatorluğunda gelişen ilâhiyat, eğitim ve kültüre de büyük katkıda bulundular. Osmanlı bilim, kültür ve edebiyatını değerli kişilerle zenginleştirdiler. Bu dönemde Boşnaklar arasında gelişen edebiyat ile sanat ve bilim dallarını inceleyen daha doğrusu değerlendiren birkaç yazı vardır.

Osmanlı dönemindeki Boşnak edebiyatıyla, başta Almanlar olmak üzere, kimi yabancıların da uğraşmalarına rağmen, Safvet Bey Başagiç'in 1912 yılında yayımladığı *İslâm Edebiyatında Boşnak ve Hersekliler* adlı eseri, bundan sonra yapılan birçok çalışmada kaynak olarak kullanılmıştır.⁷ Fehim Nametak, 1989 yılında yayımladığı kitabında Türkçe yazan 116 Bosna-Hersekli şairden söz etmektedir.⁸ Bundan sonraki çalışmalarda Osmanlı döneminde Türkçe yazarların sayısının üç yüzden çok olduğu ileri sürülmektedir.⁹

6 Dr. Hazim Şabanoviç, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, (Bosna-Hersek Müslümanlarının Doğu Dillerinde Edebiyatı), Sarajevo, 1973

7 Basagić Safet-Beg, *Bosanci i Hercegovci u Islamskoj književnosti* (İslâm Edebiyatında Bosna ve Hersekliler), Sarajevo, 1912 yılı.

8 Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja Bosanko-Hercegovackih Muslimana na turksom jeziku* (Bosna-Hersek Müslümanlarının Türkçe Edebiyat Yaratıcılığına Bir Bakış), GHB, 1989.

9 *ABC Muslimana* (Müslümanların ABC'si), Priredio: Atif Purivatra, Muhamed Hadžijahic, Bosna Sarajevo, 1990.

Boşnak edebiyatı, çoğunlukla dört ayrı dönem içinde incelenir. Gerçekte bu dört dönem, Boşnakların yaşamında dört ayrı tarihî dönem olarak da nitelenebilir. İlki, Osmanlı, ikincisi Avusturya-Macaristan'a, üçüncüsü İkinci Dünya Savaşının sona ermesine kadar olan devre ve dördüncüsü de Eski Yugoslavya'nın dağılmasına kadar Boşnakların, Bosnalı Sırp ve Hırvatlarla beraber yaşadıkları dönem.

Osmanlı dönemi Boşnak edebiyatı da iki yönden incelenmektedir. İlki, Adni'den (1420-1474) başlayarak Boşnakların Türkçe yazan son divan şairi Arif Hikmet'e (1829-1903) kadar Doğu dillerinde yaratılan edebiyat ve ikincisi de, "Alhamiyado" diye adlandırılan, daha doğrusu Boşnakların ana dilleri ve Arapça harflerle yazdıkları edebiyattır. Aşağı yukarı beş yüz yıllık bir dönemde yaratılan bu edebiyat, Boşnak edebiyatının en ilginç ve en önemli bir bölümüdür. Gerçekte, Boşnak yazarları bu dönemde, Türk - Osmanlı edebiyatının ayrılmaz bir bölümü olan, zengin bir edebiyat yaratmışlardır. Türk, Arap ve Fars edebiyatlarının etkisi altında gelişen bu edebiyatın, güçlü destanları, zengin bir divan edebiyatı ve başarılı hikâyeleri vardır. Ayrıca bu dönem Boşnak edebiyatı vakayiname, seyahatname ve salnameleriyle de çok zengindir. Doğu edebiyatlarının etkisi altında yaratılmasına rağmen edebiyattaki konular, her şeyden önce Bosna'ya bağlıdır. Bu özellikle şehirler için yazılan şiirlerde, kişiler için yazılan destanlarda, seyahatnameler ile epigraflarda çok iyi görülmektedir. Vatana karşı sevgi ve saygı temaları ağır basar.

Osmanlı dönemi Boşnak edebiyatının önemli temsilcileri de başta andığımız gazeller şairi Andi'den başka şunlardır: Lirik şiirleri ile epigraf yazarı Nihadi (1587 yıllarında ölmüş); Boşnakların bilim ve edebiyat alanında en ünlü kişisi Hasan Kafi Pruşçak (1544-1616); lirik şiirler şairi Derviş Paşa Blayezidagiç (1560-1603) başarılı lirik şiirler yazarı Mecazi (1610 yılında ölmüş); tasavvuf şiiri ustası Lamekani (ölümü 1624 yıllarında), Saraybosnalı büyük şair Nergisi (1592-1635); Talık (ölümü 1674); epigraflar yazarı Reşit (1560-1715); divan şairi Hurremi (XVI yy.); başta Nabi olmak üzere o dönemin birçok şairleri tarafından güçlü bir şair olarak övülen Ali Alaeddin Sabit, (ölümü 1712); Saraybosna'nın mutasavvuf şairi Meyli Derviş Mehmet (1713-1781); seyyah Hacı Yusuf Livnak (XVI yy. sonu ve XVII yy. başlangıcı); Ali Paşa Rizvangbegoviç'in kızı Habibe Stoçeviç (1845-1890); divan şairi Hersekli Arif Hikmet ve özel olarak "Bosnevi" ile "Hersekli" lâkaplarını kullanmış daha birçok yazar vardır.

Bu dönemde bir de Alhamiyado edebiyatı gelişmiştir. 1878 yılına kadar, Doğu dilleri edebiyatıyla birlikte yaratılan Alhamiyado edebiyatı, Boşnakların Sırp-Hırvat dilinde ve Arap harfleriyle yazılan edebiyatıdır.¹⁰

Alhamiyado edebiyatının Boşnaklar arasında ne zaman yaratılmaya başlandığı bu güne kadar tespit edilmemiştir. Ama bu konuda yapılan birçok inceleme Alhamiyado edebiyatının ilk örneklerine XVII. yüzyılın sonlarında rastlandığı ve bunun XIX. yüzyılın sonuna kadar sürdüğü saptanmıştır. Doğrusu Alhamiyado edebiyatı, Doğu dilleri üzerine yaratılan edebiyatın değerini yitirmeye başladığı bir dönemde baş göstermektedir.

Alhamiyado edebiyatındaki dil, Boşnakların eskiden konuştuğu halk dilidir. Bu edebiyatta en çok kaside, ilâhi ve hikâye türleri görülmektedir. Yaratıcıları da, öğrenimlerini başta Türkçe olmak üzere doğu dillerinde görmelerine rağmen, edebiyatta yetenekli kişiler olarak sayılamazlar. Çoğunlukla dervişler tarafından yaratılan bu tür edebiyat, içeriği, kalite ve sanat değeri bakımından Boşnakların Doğu dillerinde yarattıkları edebiyatla kıyaslanmayacak kadar düşük düzeydedir. Halk dilinde yaratmayı amaçlayan bu yazarlar, deyiş biçimlerini Doğu edebiyatlarının klâsik biçimleriyle kaynaştırmaya çalışırken birçok yanlış sonuçlara varmıştır. Alhamiyado edebiyatının en önemli yanı, Boşnakların kendi eski dil ile kültürlerini yaşatma yönünde verdikleri çabadır.

Alhamiyado edebiyatı ile Boşnakların Doğu dillerinde yarattıkları edebiyat arasındaki benzerlik her iki edebiyatın aynı harflerle yazılmasında ve yanı sıra siyasî toplumsal ile kültür ortamında yaratılmasında, daha doğrusu kimi konu ile temaların birbirine yakın olmasındadır. Bu tür edebiyatta önemli yapıtlar bırakan yazarların başında Üsküfi mahlasını da kullanan, Mehmet Hevayi'dir. 1601-1651 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Didaktik şiiri ile ilâhiler yazarı Hevayi, 1631 yılında *Potur şahidiye* adlı ilk Türkçe-Boşnakça sözlüğünü manzum biçimde yazmıştır. Sözlüğün ön sözünde kendisi için Boşnak (Bosnevi) olduğunu söylüyor ve Boşnakça olan dilinin, diller arasında çok ayrı bir dil olduğunu belirtiyor. "Boşnak dilinin manzum sözlük yazarı" olarak Hevayi'yi Evliya Çelebi de *Seyahatname*'sinde saygıyla anmaktadır. Alhamiyado edebiyatının ilk örneği olan ve yazar tarafından IV. Murad'a ithaf edilen bu sözlük, 1868 yılında Oto Blau tarafından yayımlanmıştır.

¹⁰ Alhamiyado, Arapça el-a cemiyeye sözcüğünün yanlış kullanılması ve yabancı, Arapça olmayan anlamında bir deyimdir. Boşnakların bu deyimini, İspanyolca ve Arap harfleriyle yazan İspanyalılardan aldıkları ileri sürülür.

Taşlama yazarı Hasan Kamiya (ölümü 1680), ahlâkî-didaktik ve taşlama şairi Mehmet Aga Pruşçanın; taşlama yazarı Said Vehab İlhamiya (ölümü 1821), Nakşibendi Şeyhi ve ilâhîler yazarı Abdurrahman Sırrı (ölümü 1847); şaire Umihane Çuvidina (1795-1870); şair Mustafa Firaki (1775-1827) ve lirik şair Feyzo Softa'nın Alhamiyado edebiyatında önemli yeri vardır.

Osmanlı döneminde şiirden başka Boşnaklar arasında ilâhiyat, İslâm felsefesi, tasavvuf, hukuk, şeriat, astroloji, matematik, sosyoloji, coğrafî, tıp, tarih ve dil bilgisi bilimleriyle uğraşan ve bu konularda bilimsel eserler veren çok sayıda kişi vardır. Boşnaklar ayrıca hattatlık alanında da büyük başarılar kaydetmiştir. Hattatlar Kuran'dan başka şeriat, tefsir, hadis, astronomi, astroloji, matematik, tasavvuf ile çeşitli divanları yazmak ve süslemekle uğraşmışlardır. Boşnak hattat ve nakışçıları, XVI. yüzyılda sanatlarının doruğuna varmıştır.

Yazılı edebiyatla birlikte Osmanlı döneminde Boşnaklar arasında güçlü bir halk edebiyatı da gelişmiştir. Çoğunlukla merkezlerde gelişen bu halk edebiyatında da, başta dil ve melos olmak üzere Doğu halk edebiyatlarının büyük etkisi apaçık görülmektedir. Bu etki özel olarak "sevdalinka" diye adlandırılan ve Türk aşk türkülerine benzeyen türkülerde en iyi görülmektedir. Ayrıca Boşnak halk edebiyatı lirik destanlar ile baladlar yönünden de zengindir. Bu destanlarda Boşnak ailesinin yaşamı, dramı, trajedisi ile savaşımı büyük bir ustalıklarla anlatılmaktadır. Üstün bir sanat değerine sahip bu balad ile destanlar halk şairinin her zaman halkın yanında olduğunu ve olayları günü gününe izlediğini göstermektedir.

Halk edebiyatının en güzel örneği *Hasanaginitsa* (Hasan Ağanın Karısı) adlı baladdır. İlk defa, İtalyan filoloğu ve gezi yazarı Alberto Fortis tarafından 1774 yılında Venedik'te yayımlanınca *Hasanaginitsa* birçok folklorcu ve şairin ilgisini çekip Avrupa halk edebiyatının da değerli bir incisi olarak değerlendirilmiştir. J. V. Goethe de bu balada hayran kalmış ve orijinaldeki uyum ile melosu koruyarak bunu Almancaya çevirmiş, 1778 yılında yayımlamıştır. J. V. Goethe'nin bu işe girişmesi, *Hasanaginitsa*'nın aşağı yukarı bütün Avrupa dillerine çevrilmesine ve Bayron, Puşkin, Lermontov, Gerber, J. Grim, Lamartine, Mickieçz, Koptar gibi ünlü yazarların dikkatini çekmesine neden olmuştur. Bu balad, bir halk edebiyatında, başka dillere en çok çevrilen (sadece İngilizceye on altı defa) ve üzerine en çok yazı yazılan bir metindir. *Hasanaginitsa* birçok halk bilimcinin Boşnakların halk edebiyatına karşı ilgisini de uyandırmıştır. Buysa Boşnak Halk edebiyatının dünya halk ede-

biyatına girmesine neden olmuştur. Boşnak edebiyatında, *Ömer* ile *Merima*, *Moriç Kardeşler* ve *Hıfzı Bey Durmuş* ile ilgili baladların da büyük değeri vardır. Destanlarda ise çoğunlukla yiğitlikler, ünlü kişiler arasındaki düellolardan ve sultan adına savaşan Boşnaklardan söz edilir. *Çerçelezli Ali*, bu destanların en ünlülerinden biridir.

Halk şiirinde olduğu gibi, halk hikâyelerinde de Doğunun, daha doğrusu Doğu hikâyelerinin etkisi vardır. Birçok Boşnak hikâyesi, Türk masalları gibi "Bio jednom jedan..." "Bir varmış..." diye başlar. Boşnak halk edebiyatında Türk, Arap ve İran halk edebiyatının malı olan kimi hikâyelere, çok küçük değişmelere rastlanılmaktadır. Boşnaklar arasında Nasrettin Hoca'nın da birçok fıkraları olduğu gibi ya da yerel olaylara uygulanarak anlatılmaktadır. Devlet ve din için yürütülen savaşlarda acılar içinde ölen şehitler, iyi yürekli evliyalarla ilgili birçok yerli efsaneler de vardır.

Sevdalinkalar, destanlar ve baladlar ile diğer nazım biçimleri, ilk dönemlerde şehirlerde, ağa, bey ve diğer aydın kişilerin evlerinde söyleniyordu. Daha sonra bunlar haremelerde, şehir kahvelerinde, düğünlerde ve çeşitli şenlikler ile topluluklarda söylenmeye başladı.

Günümüze kadar Boşnaklar arasında baş yeri alan halk türküleri, özel olarak sevdalinkalar bu bölgede Boşnak olmayan diğer uluslar tarafından da zevkle söylenir. Halk edebiyatı, Osmanlı döneminde olduğu gibi, daha sonraki yıllarda da yazılı Boşnak edebiyatını büyük ölçüde etkilemiştir.

II

Bosna-Hersek'in, Avusturya-Macaristan egemenliği altına girmesi, burada yaşayan diğer halkların olduğu kadar Boşnakların da toplumsal siyasî eğitim ve kültür yaşamını büyük ölçüde etkiledi. Yeni yönetimin egemenliği altında Boşnaklar dinî ve eğitim haklarından başka birçok hak ve özgürlüklerini de kaybettiler. Kültür yaşamında bir duraklama başladı, yazıyla uğraşanların sayısı azaldı. Yayın etkinliği âdeta durdu. Boşnak dilinde ve Arap harfleriyle sadece üç-dört gazete yaşamını sürdürebiliyordu. Boşnakçaya uygulanmış Arap harflerinin yerini, yavaş yavaş Lâtin alfabesi aldı. Aydınlar ve ileri gelen Boşnaklar bu değişiklikleri çok zor kabul ediyordu. Yüzyıllarca bağlı oldukları bir uygarlıktan, uzaklaşarak yeni bir uygarlığa uzlaşmak çok zordu. Bu nedenden baskılara rağmen direnerek, yeni Avusturya-Macaristan yönetiminin dikte ettiği

yaşam koşullarına karşı koydular. Ancak direniş yeterince başarılı olamadı, istilâcıların baskıları üstün geldi. On küsur yıl süren bu uğraş sonunda Boşnaklar yeni devletin kimi kurallarını kabul etmek zorunda kaldılar. Böylece yaşamlarında yeni bir dönem başladı.

Bu yeni durum edebiyatı da etkiledi. Şaşkınlık içinde geçen bir duraklamadan sonra, XIX. yüzyılın sonlarında doğru birkaç yazar yeni bir Boşnak edebiyatının temellerini attı. Avusturya-Macaristan yönetimi altında yaratılmaya başlanan bu dönemde şair ve hikâyeciler, Arap harfleri yerine Lâtin harflerini kullanmaya ve kendi halk dillerinde yazmaya başladılar.

Yazarlar arasında; yeni duruma ilk ayak uyduran ve yeni bir edebiyat akımının başlamasında Mehmet Bey Kapetanoviç Lyubişka öncülük yapmıştır. *Risaleyi Ahlak* adlı ilk kitabını (1883) Lâtin harfleriyle yayımladı. Daha sonraları *Halkın Varlığı* ile *Doğunun Varlığı* adlı kitaplarını yayımlayarak çağdaş Boşnak edebiyatının yönünü çizdi. Gerçekte bu iki kitapla Mehmed Bey Kapetanoviç Lyubişka, Boşnakların, Batı ile Doğu arasındaki arabuluculuk rolünü de ele almaktadır. Kapetanoviç, Boşnakların, Avrupa kültür ve yaşam biçimine ayak uydurmaları gereksinmesini vurgulamak için 1891 yılında "*Boşnak*" adında bir dergi de çıkarmaya başladı. Bu ve dokuz yıl sonra (1900) çıkmaya başlayan *Behar* dergisi etrafında toplananlar gerçekte çağdaş Boşnak edebiyatının temellerini atanlardır. 1903 yılında kurulan *Behar* kültür, eğitim cemiyetinin de Avusturya-Macaristan egemenliği altındaki koşullarda, yeni eğitim, kültür, edebiyat ve sanat gelişmelerini desteklemekte önemli bir rol vardır.

Bu yeni dönemde şair ve yazarlar, şiir, hikâye ve romanlarını kendi halk dilleriyle yazmaya başladılar. Bu nedenden de, daha doğrusu kökene dönmek amacıyla aydınlar halk bilimi malzemesini toplama, yorumlama ve yayımlama çabasına da giriştiler. Böylece yüzyıllarca kullanılan Türkçe, Farsça ve Arapça yavaş yavaş bir yana bırakıldı. Ama bu Boşnak yazarlarının, bilginlerinin ve aydınlarının Osmanlı-Türk kültüründen, edebiyatından ve felsefesinden bütünüyle koştukları anlamına gelmez. Batı kültürüne açılma döneminde de, Doğu dillerinde yaratılan edebiyatın izlerini görmek hiç de zor değildir. Hatta kimi yazarlar divan ve özel olarak tasavvuf şiirinin etkisi altında yaratmaya devam ettiler. Hikâyeci ve romancılar eserlerinde bundan böyle de Osmanlı döneminin tarihî kişi ve olaylarına önem verdiler, geleneklerden vazgeçmediler. Gerçekte Bosna'nın Avusturya Macaristan'a ilhak edilmesiyle Boşnakların Türklerle olan ilişkileri ve bağları kesilmedi. Birçok aydın Boşnak, İstanbul'u

bilim ve kültür merkezi ve esin kaynağı olarak saymaya devam etti. Dinî ulema için de İstanbul, hilâfetin bulunduğu kutsal bir şehir olarak kaldı.

Boşnakların, yarı derebeyi Osmanlı düzen ve kültüründen, gelişmekte hız almış bir Batı düzen ve kültürüne geçmesinde aynı zamanda toplumsal, siyasî, eğitim ve kültür işçisi de olan birkaç ünlü yazarın büyük rolü vardır. Mehmed Bey Kapetanoviç Lyubiška'dan başka, Safvet Bey Başagiç, Ethem Mulabdiç, Osman Nuri Hacıç, Avdo Karabegoviç, Hasanbegoviç, Osman Cikiç, Salih Kazzoviç ve Mustafa Çazim Çatiç başta gelen birkaç değerli yazardır. Edebiyatlarının bu tarihî ve edebî geçiş döneminde, Batılılaşmayı amaçlayan Boşnakların bu aydın kuşağı ve yazarları, başta coğrafi yakınlık ve dil yönünden Hırvatistan'da yaratılan edebiyatın etkisi altına girdiler. Böylece bu dönem Boşnak yazarlarının çoğu yazıda Batılılaşmayı Hırvat yazarlarından öğrenmeye başladı. Daha sonra kimi Sırp yazarlarını da örnek aldılar. Ama Hırvat ve Sırp yazarları Batılılaşmayı daha yeterince benimsemediklerinden bunlar Boşnak yazarlarının yaratıcılığını büyük ölçüde etkilemediler. Bu yüzden Boşnak yazarları kendi kendini yetiştirmek, Batı kültürüne giden yolları bulmak zorundaydılar. Böylece diğer Avrupa yazarları gibi bu dönem Boşnak yazarları da birçok denemelerden geçtiler. Bu dönemdeki Boşnak edebiyatının biçim açısından, Hırvat ve Sırp edebiyatlarından hiç de geride kalmadığı ileri sürülür. Hatta yıllardır Doğuyla yaşayan, Doğu kültür ve felsefesini, tasavvufunu, zengin divan edebiyatını iyi tanıyan ve bunun gelişmesine de katkısı olan Boşnak yazarları, Hırvat ve Sırp edebiyatçılarından üstün sayılabilir. Günümüze kadar değerini yitirmeyen ve öteki ulusların halk edebiyatlarından çok daha zengin olan halk edebiyatı ve özel olarak sevdalinka ile baladlar Boşnak yazarlarına Batılılaşma yolunda büyük bir esin kaynağı olmuştur.

Osmanlı kültür ve edebiyatının etkisinin azalmaya başladığı bu dönemde, güçlü kültür bağı ile Doğulu düşünce bilincinden kolay kolay vazgeçememelerine rağmen Boşnak yazarlarının yapıtlarında çoğunlukla tema ve içerik bakımından bir değişme görüldü. Sosyal konular ağır basmaya başladı. Bu özel olarak düz yazıda belirgindi. Böylece Boşnak roman ve hikâye yazarları, ülkelerine yerleşmeye başlayan Alman ve Macarların, ağa ile beylerin mallarını nasıl aldıklarından, eski Boşnak, Müslüman ailelerinin çöküp yok olmalarında, mal ve mülkünden yoksun kalan Boşnakların doğum yerlerinde açılan fabrikalarda çalışmaya başlamalarından ve göçlerinden söz ettiler. Bey, çiftçi ve sermaye, iş konularını ele alırken yazarların çoğu, Boşnakların neden

fakirleştiğini, yeni gelenlerin neden zenginleştiğini, özel olarak durumlarının iyileşmesi için hiçbir girişimde bulunmayan beylerin neden fakirleştiğini, yeni gelenlerin neden zenginleştiğini anlatırlar. Avusturya-Macaristan egemenliği altında Bosna'daki yaşamı anlatırken bu yazarların çoğu İstanbul'u da konu edinen Boşnakların devletiyle olan bağlarının tamamen kesilmediğini vurgulamaya çalışırlar. Daha sonraki dönemde yazılan düz yazılarda, Boşnaklar için en büyük facialardan biri olan İkinci Meşrutiyet ve bunun sonucu olarak başlayan göçler konu olarak ağır basmaya başlar.

Avusturya-Macaristan döneminde, zengin halk edebiyatı ile Osmanlı edebiyatı ve kültürüyle kaynaşmasından güç alan Boşnak edebiyatı, Doğu uygarlığı kültüründen doğduğu iddiasıyla Hırvat ve Sırp edebiyat tarihçileri tarafından uzun yıllar başlı başına bir edebiyat olarak inkar edildi, tanınmadı. Hatta tarihî bir geçmişe dayanan ve tümüyle ayrı bir jeopolitik ortamda yaratılan Sırp ve Hırvat edebiyatlarından apayrı bir edebiyatın öncüleri olan Boşnak yazarları ders kitaplarına giremez, ders plân programlarında yer alması bile düşünülemezdi.

Uzun zaman bu durum değişmedi. Ancak yıllar sonra, krallık Yugoslavyası döneminde, yazarların yaşadıkları yer temel alınarak, şu ya da bu Boşnak yazarının Hırvat ya da Sırp yazarı olduğu iddia edilmeye başlandı. Bunun böyle olmasına başta, Boşnakların ayrı bir ulus, millî topluluk olarak tanınmaması neden olmuştu. Her ne pahasına olursa olsun Hırvat ya da Sırp edebiyatına girmek, daha doğrusu bu edebiyatlardan birinin yazarı olmak isteyen kimi Boşnak yazarları da, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, böyle bir durumun destekçileri olmuştur. Hatta kimi Boşnak yazarı, millî varlıklarını önemsemeyerek sözde anasiyonel ve transnasyonel ideolojilerin sözcüleri olmuştur. Ama buna karşın Safet Bey Başağaç ile Musa Çazim etkisi altında yaratmaya başlayan yazarlar, kendi sosyo-politik görüşlerini genişlettiler, ilk kuşak Boşnak yazarlarının Batı kültür ve edebiyatlarına doğru yönelmede daha da ileri gittiler.

Batılılaşma döneminde, daha doğrusu İslâmiyet ile Osmanlı uygarlığı etkisinden kurtulmaya çalışan yazarların karşısında, Osmanlı dönemi edebiyatını yaşatanlar da vardı. Biçem ile biçim ve hatta dildeki kimi ayrılıklara rağmen bu iki ayrı grubu birbirine bağlayan ve bunların kendine özel bir jeopolitik ile etnik ortamdan geldiklerini belirten delillerden biri de ele aldıkları konulardır. Edebiyattaki görüş ve anlayışları nasıl olursa olsun, bu her iki kuşak Boşnak yazarlarının çoğu şiir ve düz yazılarında varlıklarını, örf ve

âdetlerini, doğup yaşadıkları köy ve şehirlerinin havasını yansıtmış, tarihî geçmişlerinden esinlenerek yazmışlardır. Bu yüzden, eski geleneğe bağlı ve yaratıcılığını Osmanlı-İslâm kültürüne dayanarak Boşnak halk türkü ve hikâyelerinden yararlanıp yazan yazarlar arasında kesin bir ayrım yapmak zordur. Bu ayrım, ancak daha sonraki yıllarda, Boşnak yazarlarının Zagreb ve Belgrat'a taşınmalarıyla daha büyük ölçüde görülecek ve derinleşecektir.

Avusturya-Macaristan egemenliğinden sonra krallık Yugoslavyası yönetimine giren Bosna-Hersek'te, halk yeni bir düzende yaşamaya alışmaya çalıştı. Avusturya-Macaristan yönetimine kolay kolay alışamayan Boşnaklar için bu yeni düzende yaşamak çok daha zordu. Boşnak yazarları için de yazmak, yazdıklarını yayımlatmak hayli güç bir işti. Sırp-Hırvat milliyetçileri, Boşnakların karşısına iki seçenikle çıktı: Sırp ya da Hırvatlığı benimsemek ya da Türkiye'ye göç etmek. Bu durum karşısında Boşnak yazarlarından bazıları ülkelerini terk edip Zagreb ve Belgrat'a taşındılar. Bu aydın ve yazarlar arasında ayrılığa neden oldu. Osman Nuri Hacıç gibi kimi yazarlar da, yazı hayatından çekildi. Uzun yıllar bu böyle sürdü. Ama İkinci Dünya Savaşı öncesinde bu durumun çözülmesiyle, Boşnak aydın ve yazarları örgütlenmeye, yeni cemiyetler kurmaya ve yeni edebiyat-sanat dergileri çıkarmaya başladı. Bu durumdan cesaretlenen yazar Ahmet Mulahaliloviç, Boşnak yazarlarının o dönemdeki ders programlarına alınması konusuna değinen *Gayret* dergisindeki yazısında şunları söylüyordu: "*Hiç yokmuşuz gibi, Müslümanların edebiyatı ortaokul programlarına alınmıyor. Hatta, Müslüman yazarları Üniversitede de okunmuyor. Bu nedenden, Yugoslav edebiyatını okutan hocalar, edebiyatımız konusunda hiç bir şey bilmiyor*".¹¹

İkinci Dünya Savaşı arasında yaratılan Boşnak edebiyatında, şiir yaşamını sürdürürken hikâye ve roman özel bir yer almaya başladı. Kitabın kutsal bir varlık olarak saklandığı bir ailede yetişmiş, Safet Bey Başagiç ile Musa Çazim Çatiç'in şiir anlayışını sürdüren Hamza Humo'nun (1895-1970) bu dönem yazarları arasında önemi büyüktür. Boşnak edebiyatında şair olarak da bilinen bu yazar, 1927 yılında yayımladığı, *Grozdanın Kikot* (Grozdan'ın Kahkahası) adlı romanıyla modern Boşnak romanının temelini atmıştır. Tipik bir Alman okulu olan ekspresyonizmin, daha doğrusu Batı sanat ve edebiyat görüşlerinin Boşnak edebiyatındaki etkisi bu romanda en iyi biçimde görülmektedir. Hamza

11 Ahmet Mulahaliloviç. "Književnici Muslimana u našim srednim školama (Orta Okullarımızda Müslüman Yazarları) *Gayret*, sayı 22, 1941 yılı.

Humu'nun romanda yaptıklarını Ahmed Muradbegoviç (1907-1972) hikâyede başardı. Bu çağdaş yazarın hikâyelerinde, Doğu-Batı ve geleneksel Osmanlı-İslâm kültürü ile Avrupa uygarlığının yayılmasıyla Boşnak şehir ve köylerinde beliren çarpışma ile zıtlıklar ağır basar. İki Dünya Savaşı arasında milletin psikolojik, etnik ve kültür yönünden alın yazısını inceleyip vardığı sonuçları başarılı bir biçimde yansıtan Ahmed Muratbegoviç'in, 1924 yılında yayımladığı "Haremseke Novele" (Harem Hikâyeleri) adlı hikâyeleri, edebiyat eleştirmenleri tarafından kendine özgü yol bulan bir yazarın yapıtı olarak nitelenmiştir. Onun, insanın iç ve dış dünyası arasında ki karşıtlıkları incelerken ekspresyonizm ülkelerine dayandığı apaçık görülmektedir.

İki Dünya Savaşı arasında hikâye ve roman yazarlar listesine, Abdurezak Hıvzi Byelovats, Aliya Nametak, Hasan Kikiç, Ziya Dizdareviç, Enver Çolakoviç gibi daha birkaç değerli yazarın adını eklemek gerek. Galatasaray Lisesi öğrencisi ve Graz Maliye akademisi mezunu olup, çeşitli görevlilerinin yanı sıra Türkçeden birçok çeviriler yapan A. H. Byelovts, (1886-1972) kendisinden önce yazanlara nazaran romanlarında, Boşnak ailesini daha derinden ve daha büyük bir cesaretle incelemiş, olağanüstü değerli sosyal yapıtlarıyla Boşnak romanının yerel konular ile tarihî olaylardan kurtulması yolunda ilk adımı atmıştır. Boşnakların yeni koşullara ayak uydurup uyanması ve aydınlanması için savaştan A.H. Byelovts, memleketindeki asilzadelerin görüş ve anlayışlarını da kınamıştır. Zamanında ve daha sonra da çok tutulan bu yazar, *Hazer* adlı romanını eski krallık Yugoslavyası'nın Ankara'daki büyük elçiliğinde basın ve kültür ataşesi olduğu yıllarda Türkçe yazmıştır. Asilzade ailelerinin bozguna uğradıkları yeni siyasî ve sosyal ortam ile Sırp-Hırvat-Sloven yöneticilerinin yaptığı toprak reformlarıyla Boşnak ağa ve beylerin ellerinden arazilerin alınması sonucu Boşnak ailelerinin yaşadığı dramı da Aliye Nametak (1906-1987) kaleme almıştır.¹² Çoğunlukla betimleyici bir yazar olarak bilinen Aliya Nametak, hikâyelerini yazarken yıllarca uğraştığı halk bilgisinden de yararlanmıştır. Hikâyeleri, hayattaki dert ve kaygıların dengesini içlerinde iyilikte, huzur ve mutlulukta, inanç ve alın yazılarında bulmaya çalışılan sıradan Boşnaklarla doludur.

Boşnak hikâyeye ve romanına yeni yollar açmak ve bunu zenginleştirmekte Hasan Kikiç'in de (1905-1942) büyük katkısı vardır. Hayatının büyük bir kıs-

12 Krallık Yugoslavyası'nda gerçekleştirilen toprak reformuyla alınan toprakların yüzde 80'i Türk, Boşnak ve Arnavutların malıydı.

mını Zagreb'te geçirmesine ve çok genç ölmesine (39 yaşında) rağmen Hasan Kikiç, Bosna'yı, Boşnak örf ve âdetlerini insanların çok iyi tanıdığını göstermiş ve yapıtlarının estetik-sanat değeri bakımından Boşnak edebiyatı düz yazısında kendine önemli bir yer sağlamıştır. Hikâyelerinde karakteristik bir olay olarak Mustafa Kemal'in Türkiye'deki reformlarının Bosna'da nasıl yansıdığını da ustaca ele almıştır.

Hasan Kikiç gibi çok genç yaşta Alman nazileri tarafından öldürülen Ziya Dizdareviç de (1912-1942), hikâyelerinin sayısı pek kabarık olmamasına rağmen Boşnak edebiyatında saygın bir yer almaktadır. Bu yazarı değerlendirenlere göre, Ziya Dizdareviç olmasaydı, Boşnak edebiyatındaki hikâye türü hissedilir ölçüde yoksul kalırdı. Hikâyelerinin en büyük kahramanı Bosna kasabasıdır. Ama o yalnız doğup büyüdüğü Foyniça'yı değil, Bosna'nın daha birçok köhne kasabasında yaşayan insanların altın yazılarını anlatır. Olaylar karşısında seyirci kalmayanlardan, yapılması gerekenlerden güdümlü bir biçimde söz eder. Küçük kasabalarda yaşayan yiğitlerin, buldukları durumu değiştirmek için kendilerinde güç bulamadıkları için, olaylara isyan ettiğini dile getirir. Bu isyan, gerçekte yazarın, halkını daha iyi yarınlarda görmek isteğinden ileri gelmektedir.

İkinci Dünya Savaşı arasında yaşayan Enver Çolakoviç'in (1913-1976) Boşnak edebiyatındaki yeri birçok yönden çok ilginçtir. *Legenda o Ali Paşi* (Ali Paşa'nın Efsanesi) adlı romanıyla ün kazanan bu yazar kadar, Boşnak çarşısı, mahalle ile insanların iç dünyasını başarılı bir biçimde anlatan başka bir yazardan söz etmek zordur. Yazarın Saraybosna Müslümanlarının yaşamını konu eden bu romanında, az ama öz konuşan çarşı esnafı, daha doğrusu zamanlarının büyük bir kısmını küçük küçük dükkânlarının çatıları altında geçiren insanların yaşamı, dert ve kaygılarını yenip mutluluğa varabilmek için gösterdikleri çaba ile eylemleri özenle anlatılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı arasında yıllarca düz yazıyla uğraşmış yazarlardan her birinin Boşnak edebiyatında ayrı bir yeri vardır. Örneğin; Fehim Spaho (1877-1942), Hüseyin Cogo (1880-1961), Hamid Dizdar (1907-1937), Haydar Fazlagiç (1867-1942), Akif Sermen (1899-1939) ve Safet Krupiç (1911-1942) Boşnakların çok severek okudukları değerli yazarlardan birkaçıdır.

Bu yazarlar, hikâye ve romanlarında derin sosyal ve kültürel problemleri ele almak yoluyla, Boşnak edebiyatını konu bakımından da zenginleştirmiş, buna

biçim ve biçem ile psikolojik çözümler açısından yeni değerler getirmişlerdir. Romantizm ve naturalizmden, realizme kadar bütün edebî akımların var olduğu bu dönemde Boşnak yazarlarının ortaklaşa özelliği dildeki yapıtları krallık, Yugoslavyası'nda, Sırp ve Hırvat yazarlarının hikâye ve romanda ulaştıkları düzeyden geri kalmamışlardır. İçlerinden, Hamza Humo, Hıvzi Byelovats, Hasan Kikiç ve Ziya Dizdareviç gibi yazarlar, Sırbistan ve Hırvatistan yazarlarını aratmayacak düzeyde, yapıtlarıyla estetik-sanat açısından modern bir edebiyat yaratmakta çok daha değerli olduklarını göstermişlerdir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Boşnaklar arasında şiir de yaşamını sürdürmüştür. Ama bu alanda düz yazıdan farklı olarak, Safvet Bey Başagiç ile Musa Çazim Çatiç'in şiirde başlattıkları yeniliğe yön değiştirebilecek doğrusu yeni bir akım yaratacak, şiiri yeni aşamalara ulaştıracak şair ustaların sayısı çok azdı. Çoğu Batı edebiyatına doğru açılma amacıyla, dönemin kimi ünlü Hırvat ve Sırp şairlerinin etkisinde kalmışlardır. Bazıları da tema ve içerik bakımından olduğu gibi biçem ve biçim bakımından da hâlâ eski ve yeni arasında bir iç savaşım içinde bulunmaktadır.

XX. yüzyılın ilk yıllarında düz yazıda ad ve ün yapan kimi yazarlar şiirle de uğraşmıştır. "Harem Hikâyeleri"yle düz yazıda ad yapan Ahmet Muradbegoviç bu defa *Haremska Lirika* (Harem Liriği) adlı şiir kitabıyla okuyucuların olduğu gibi eleştirmenlerin de dikkatini çekmiştir. Şiirinde coşumculuk ve simgecilikten çok ekspresyonizm ağır basmaktadır. Dizelerinde, sevdalinka diye adlandırılan Boşnak halk türkülerinin melânkolikliği de sezilen bu şairin ölçülü dizeyi kurmaktaki ustalığını belirtmek gerek. Şiirleri düz yazılarına nazaran daha az olmasına rağmen, Hamza Humo'nun da, her şeyden önce dizelerindeki içtenlik ve deyişindeki netlik yüzünden İkinci Dünya Savaşı arasında yaratan şairler arasında önemli bir yeri vardır. Doğduğu yere bağlılığı, Boşnak edebiyatındaki kimi gelenekleri sürdürmek ve Birinci Dünya Savaşından sonra krallık Yugoslavyası'nda biçimlenen çağdaş şiire eğilim göstermesiyle döneminin gözde şairlerinden biri olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Hırvat şiirindeki empresyonizm deneyimlerine ayak uydurarak yaratmasına rağmen, Boşnak şiir geleneğini ve doğum bölgesi peyzajlarına merakıyla unutulmayan Salih Aliç'i de anmamak olanaksızdır. Şiirleriyle lirik peyzajlar ve renkli görünüm çizen bu şair sosyal konulardan da uzak kalamamıştır. Eleştirmenlere göre, duyarlığı ağır basan

ve dünya ile yaşamın iç dünyasına entelektüel bir biçimde giren Salih Aliç, gerçekçi şiirlerindeki başarısıyla da saygıya değer bir şairdir. Skender Kulengviç, döneminde çığır açan, İkinci Dünya Savaşı ve sonraki yıllara damgasını vurmuş büyük bir şairdir. Şiiri, dünya güzelliklerini ve ululuğunu tanıyabilmenin yolu olarak kabul eden bu şair, yaratıcılığında hayat ile şiir arasındaki birliğin savunmasını yapmış bilinçli bir şair olarak nitelendirilmektedir. İkinci Dünya Savaşından önce yazdığı sonelerinde gizemcilik ve duygusallık ağır basarken, İkinci Dünya Savaşı yıllarında, klâsik kurallardan çıkıp serbest nazımla yazmış nazizm altında ezilen halkın kahramanlığını savunan devrimci ve isyancı bir şair olarak görülmektedir. Ağittan çok insanlığın gücünü simgeleyen ve birer müzik parçasını andıran destanlarıyla sadece Boşnak edebiyatında değil, daha geniş çapta, eski Yugoslavya uluslarının edebiyatında da önemli bir yer almıştır.

Bu dönemde Osman Cikiç, Nazif Resuloviç, Hamid Dizdar, Husnija Çengiç, Safet Burina, Mak Dizdar, Sait Orahovats ve Şükriya Panco da ad yapıp Boşnak şiirinde iz bırakan şairlerdir. Bunlardan bazıları, İkinci Dünya Savaşından sonra da yeni yapıtlarıyla edebiyattaki varlıklarını kanıtlamışlardır. İkinci Dünya Savaşı yılları öncesinde edebiyata sosyal lirizm şairi olarak giren Mak Dizdar, yıllar sonra yazdığı şiirlerinde, uzun yıllar yaptığı inceleme ve görgü birikiminden yararlanmış, sözcüklerini bilinçli olarak çok anlamlı kullanmıştır. Lirik şiirleriyle Boşnak şiirinin dünya şiirine girmekte öncülüğünü yapmış başta gelen şairlerden biridir. Mak Dizdar, dünün, bu günün ve yarının kavşağında, çeşitli kesitlerle sevgi, acı, gurur, inat, yenilgi, korku ve ölümün küçücük kabartmalarını yaratarak, unutulmuş yüzyılları günümüze ve yarına bağlamaktadır. Enes Dutakoviç'e göre, Skender Kulenoviç ile Mak Dizdar, yirminci yüzyıl Boşnak edebiyatının hiç kuşkusuz en önemli şairleridir. "*Bu iki şairin büyük bir dönemi kapsıyan yaratıcılığında, Müslüman şiirinin gelişme eğilimleri ve edebiyat tarihi görünümü daha iyi görülebilir*".¹³

Yugoslavya'da, nazizme karşı yürütülen Halk Kurtuluş Savaşı mücadelesi, edebiyat yaratıcılığını büyük ölçüde etkilemiştir. Sosyalizme dayanan yeni toplumsal-siyasal düzende, ayrı dillerde yazılmasına rağmen bu topraklarda yaratılan edebiyatların "Yugoslavya edebiyatı" adıyla anılması için çaba gösterilirken diğer yandan Sovyet Birliği'nde yaratılan edebî anlayış ve akımların

13 Enes Durakoviç. *Muslimanska poezija XX veka* (Yirminci Yüzyıl Müslüman Şiiri). Svetslost, Sarajevo, 1990.

da etkisinde kalmıştır. Bu dönemin yazarları, hikâye, roman ve şiirlerinde Halk Kurtuluş Savaşını, bu savaşta gösterilen yiğitliği, devrimi ve kalkınma çabalarını yüceltmişlerdir. Bu toplumcu gerçekçilik, bildirge lirizmi uzun yıllar sürmedi. Zamanla yerini yerel koşullara uygun modernizme bıraktı. Özel olarak şiirde, neoromantizmden rasyonalizme kadar dünya ve Avrupa edebiyatlarındaki birçok akım, olduğu gibi ya da çelişkileriyle içinde uygulandı. Sözün kısası, savaş sonrası ilk yıllarda ülkelerinin diğer şairleri, hikâyecileri ve romancıları gibi Boşnak yazarları da toplumsal gerçekçilikten, toplumsal coşkunun etkisinden kurtulamadı... Bu tavır, özel olarak İkinci Dünya Savaşı öncesinde sosyal konularla uğraşan yazarlar çok kolay benimsemişti. Ama savaş öncesinde tümüyle başka bir biçimde yazan Skender Kulenoviç ile Hamza Hurno gibi yazarlar da bu akımdan uzak kalamadı.

Birkaç yıl sonra Mak Dizdar, Nusret İdrizoviç, Çamil Siyariç, Meşa Selimoviç, İzzet Sarayliç, Şükriye Paço, Derviş Susiç, Zayim Toçiç ve Hüseyin Tahmişiç, gibi daha kimi yazarlar yavaş yavaş toplumcu gerçekçilikten ve devrim sonrası yıllardaki heyecan dolu söyleyişlerinden uzaklaştılar. Mak Dizdar ile İzzet Sarayliç, 1955 yıllarında yayımladıkları şiir kitaplarıyla bu alanda ilk adımları attılar. İzzet Sarayliç, içli, çoğu kez de sevinç ve hüznle dolu elejilerinde, fısıldayışı andıran türkülerinde zaman ve dostluklardan yakındı. Kendisinin dünyayla bir anlaşmazlık içinde olduğunu bildirmeye çalıştı. Ona göre beklenen bir gelecek ile yarı gerçekli bir geçmiş yoktur; çünkü bu ölümlü dünyada kişiöğlü bu gün, burada yaşamaktadır. Hüseyin Tahmişiç'in de, Boşnak şiirinin, durağanlıktan kurtulup dirilmesinde büyük payı vardır. Hüseyin Tahmişiç, savaş yıllarından sonra beliren ve sınırlama ile baskılardan uzak, yöresellikten kurtulmuş, evrensel bir şiir anlayışından yana olduğunu belirterek, büyük bir geleneğe sahip Avrupa şiirinin bütün çağdaşlığına uymaya çalıştı.

Bu gün Hüseyin Başıç, Aliya Kebo, Mustafa Arnavutoviç, Kasım Durakoviç, Meho Rizvanoviç, Bisera Alikadiç, Ayşa Zahiroviç, Esat Ekimoviç, Kemal Mahmutefendiç, İbrahim Kayhan, Abdullah Sidran, Muberra Muyagiç, Meliha Salihbegoviç-Bosnevi, Ahmed Muhammed İmimoviç, Muberra Pasiç, Meho Barakoviç, Fehim Kayeviç, Alırza Gaşi, Cemaluddin Aliç kitaplarıyla Boşnak şiirinde önemli bir yer aldıklarını kabul ettirmişlerdir. Boşnak kadınlarına özgürlük tanınmasında ilk adımı Bisera Alikadiç atmıştır. Sevgi temelinde dayanan şiirlerinde, diğer kadın şairlerde görülen aşırı duyarlık yerini,

güzelliğe, sevgiye ve melânkoliye bırakmıştır. Bu dönemde, bilinen ortaklaşa şiir kuralları yerine, bir çokşulluk ve şairlerin birbirinden ayrı olma özelliği ağır basar. Bu yönde savaş sonrası Boşnak şiirinin en ilginç şairi Abdullah Sidran'dır.

Onun, bilinen ve var olan şiir kurumları çerçevesinde yaratılmış şiir dünyası ilk bakışta anlamsız görülmektedir. Gerçekteyse onun her şiiri ayrı bir mesajdır. Onun için, "Şiir her yönden tam, deyişte muntazam olmalıdır." A. Sidran mutsuzlukla dolu dünyanın trajik yanlarını çizerken, insanlar arasında kaybolan uyum ile sıcaklığa karşı derin özlemini belirtmektedir.

Mubera Paşiç öz sesi peşinde gidip Boşnak şiirine biçim, içerik ve deyiş bakımından birçok yenilikler getirirken, Esat Ekinoviç'in şiirinde ölçü ile uyum arasındaki bütünlük güçlü, bir tutku biçiminde hissedilmektedir. Yaşamın sonsuz sırları hakkında iddialı bir düşünce ileri sürmeyen ve çağdaş uygarlığın insanlık dışı tavrına pek öfkelenmeyen Cemaluddin Aliç'in "felsefi" tavır ağır basar, sözde uygarlıkla da alay eder. Boşnak şiirinde en genç kuşağı oluşturan Enes Kişeviç, Hüseyin Dervişeviç, Safet Sariç, İsmet Markoviç, Admiral Mahiç, Munib Delaliç, Ali H. Duboçanim, Salih Trbonye, Mirsat Beçirbasiç, Hamdiya Demiroviç, Salih Trbonya, Sinan Guçeviç, Sead Begoviç, Hacem Haydreviç, Cemaluddin Latiç, Ferida Durakoviç, Zilhad Kuçanın, Suada Tozo, Şemezdin Mehmedinoiç, Ziyad Sarayliç, Selim Arnavutoviç ve daha kimi genç şairler yayımladıkları şiir kitaplarıyla Boşnak şiirinin umudu olduklarını müjdelemişlerdir.

İkinci Dünya Savaşından sonra yaratılan düz yazı, yöntem ve tema çeşitliliği ile yeni bir nitelik göstermektedir. Tema ve konu zenginliği, özel olarak hikâyede görülmektedir. Toplumcu gerçekçi eserlerdeki savaş ve savaş sonrası gerçekler yerini günlük yaşama bırakıyor ve gözlemler çağdaş bir biçimde ele alınıyor.

Ama Meşa Selimoviç, düz yazıda Boşnak edebiyatının en ünlü temsilcilerinden biridir. Savaştan sonra yazdığı hikâyelerinde savaş konularını ele almış ve zamanla, çağdaş konuları işlemiştir. Fakat en büyük başarıya romanlarıyla ulaşmıştır. Romanlarında geçmişe döndüğü sanılmasına rağmen o, gerçekte çağdaş insanın ikilemelerini iktidar ve çeşitli kurumlara karşı başkaldırmasını ele alır.

Onun kahramanları entenziv olarak yaşadıklarından ölümü de entenziv olarak düşünmektedirler. Bu nedenle dış olayların mantığıyla uyumlu olabilecek bir iç düzen kurmaya çalışmaktadırlar.

Çamil Siyariç, hikâye ve romanların da halk edebiyatının etkisi görülen başarılı yazarlardan biridir. Yazılarının büyük bir bölümünde, Sancak köylerinde yaşayan Müslümanları ele almıştır. Gerçekte lirik bir yazar olan Çamil Siyariç, daha sonraki romanlarında tarihî konularla uğraşmıştır; özellikle Osmanlı ve bundan hemen sonraki devrelerde ki önemli olayları unutulmaktan kurtarmaya çalışmıştır. Yapıtlarında güldürü ve simgecilik de ağır basar.

Nusret İdrizoviç sadece hikâyelerindeki biçemle değil, içeriğiyle de çağdaş bir hikâyecidir. Anlamlı, kesin, çoğu kez düşünce dolu cümleleriyle bu yazar, Boşnak edebiyatında çok ilginç hikâye ve romanlar kazandırmıştır.

Derviş, Suşiç, Bosna ve Boşnakların, istilâcılara karşı koymalarını anlatan ve romanlarında çoğu kez savaş konularını ele almış bir yazardır. Yapıtlarında Boşnakların Osmanlı dönemindeki durumlarını incelerken kişiöğlunun bileşik durumundan söz eder. Olay ve insanları, nükte ve ince anlamlı mizahî sözlerle anlatır.

Necati İbrişimoviç ruhanî, aydın ve biraz da tuhaf olan kahramanlarının iç dünyasına girebilen ve ondan önce Meşa Selimoviç'in romanlarında yaptığı gibi tarihî konuları modern bir biçimde ele almaktadır. Hikâye ve romanlarıyla Boşnak edebiyatının dışında da ad yapmış bu yazarlar listesine, halkının tarihî konularıyla uğraşan İrfan Horozoviç'i eklemek gerekir.

Boşnak edebiyatın bütün dönemlerinde şiir, hikâye, roman türleri dışında öteki edebî türlerde de gelişmiştir. Tiyatro türünde, Safet Bey Başagiç'ten başka roman türüyle de uğraşan Ahmet Muradbegoviç, Rasim Filipoviç, Hamza Humo, Skender Kulenoviç, Aliya İsakoviç ve Derviş Suşiç ad yapmış yazarlardır.

Bu edebiyatın oldukça zengin bir çocuk edebiyatı da var. Ahmet Hromaciç, Advan Hozıç, Naziha Kapiçiç-Haciç ve İsmet Bekriç çocuk edebiyatının önde gelen yazarlarından sadece birkaçı. Edebiyat tarihi ile eleştiride de, gene başta Safet Bey Başagiç olmak üzere Hamdiya Kreşevlyakoviç, Rizo Ramiç, Abdurrahman Nametak, Mithat Begiç, Yasna Şamiç, Muharrem Perviç, Muharrem Filipoviç, Kasım Prohiç, Muhsin Rizviç, Hanifa Kapiçiç - Osmanagiç, Fehim

Nametak, Caana Batüroviç, Hatica Krnyçeviç, Muhil Muglayliç ve daha birçok bilgin, araştırmacı ile eleştirmen vardır.

Boşnak yazarları, özel olarak İkinci Dünya Savaşından sonra yaratan şair, hikâyeciler, roman ve çocuk edebiyatıyla uğraşan yazarlar, Avrupa'da ve dünyada birçok dillere çevrilmiştir. Boşnakların edebiyatı Türkiye'de yeterince biliniyor değildir. Gerçekte, Cumhuriyet dönemi ile İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarında ve özel olarak 1960 yıllardan sonra Türkiye'de Boşnak edebiyatından kimi çeviriler yayımlanmıştır, ama bunlar sistemli ve plânlı bir çalışma sonucu olmayıp, çoğunlukla Bosna ve Hersek, ya da eski Yugoslavya edebiyatlarından yapılan genel seçmeler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Türkiye'de, öteki Balkan edebiyatlarına karşı olduğu gibi Boşnak edebiyatı için var olan ilgiyi ve gereken önemi şair ve yayıncı Üsküplü merhum Yaşar Nabi Nayır göstermiştir. Onun ısrarı üzere Ankara'daki krallık Yugoslavyası'nın büyük elçiliğinde kültür ataşesi olarak görevde bulunan ve 1943 yılında Zagreb Radyosunda Türkçe yayınlar sorumlusuyken ölen Mehmet Süleymanpaşic'in 1940/1941 yıllarında *Varlık* dergisinde Boşnak edebiyatını tanıtan ve bu edebiyattan örnekler veren birkaç yazısı yayımlanmıştır.¹⁴

Bu yazıların çoğunda Bosna-Hersek Müslümanlarının düşünce, kültür ve görüşleri yaşamı yansıtılmakta, Türk ve o dönem, Yugoslav edebiyatlarındaki Bosna-Hersekli Müslümanlardan söz edilmektedir.

1960 yıllarından sonra, Türkiye'de Boşnak edebiyatından zaman zaman çeviriler yayımlanmıştır. Ama bu çeviriler genelde Bosna Hersek edebiyatında yaratan Sırp ve Hırvat yazarlarından yapılan seçmelerde yer almıştır. Hem de bu seçmelerde, çoğunlukla İkinci Dünya Savaşından sonra yaşayan ve yaratan yazarlardan örnekler verilmiştir.

Günümüze kadar Boşnak yazarlarından Türkiye'de sadece üç yazarın kitabı yayımlandı. İlki 1973 yılında Mehmet Selimoviç'in *Derviş ve Ölüm* romanı ("Varlık" yayınları arasında) 1974 yılında İzzet Sarayliç'in *Sunu* ("Cem" yayınları) ve 1976 yılında ("Koza" yayınları) yayımlanan Ahmet Hromoçiç'in hikâyeler kitabıdır.

¹⁴ Bu konuda, Behçet Necatigil'in, "Balkan Ülkeleri Edebiyatlarından Türkçeye Çeviriler" adlı yazısında daha geniş bilgiler verilmektedir (*Türk Dili*, Çeviri Sorunları Özel Sayısı, 1 Temmuz 1978, sayı 323).

Boşnak edebiyatının sistemsiz ve biraz da tek yönlü tanıtılmasının birkaç nedeni vardır. Bu her şeyden önce vaktiyle Osmanlı edebiyatının ayrılmaz bir bölümü olan Boşnak edebiyatının, Türkiye'de unutulması ve değerlendirilmemesi; daha doğrusu, önemsenmemesinden ileri gelmektedir. Ayrıca yayımcılar ile edebiyat dergileri de bu edebiyata karşı gereken ilgiyi göstermemiştir. Ama bu edebiyata karşı böyle bir haksızlığın yapılmasında daha doğrusu Boşnak edebiyatının öteki edebiyatlarla birlikte hep bir "anahtar" içinde tanıtılmasında eski Yugoslav edebiyatlarından çeviriler yapıp bunların Türkiye'de tanıtılması için çaba harcayanların, Boşnak edebiyatına yeterince saygısı olmamasının da payı vardır.